

***QARAQALPAQ TILINDE ALĞIS HÁM ĞARGÍS SÓZLERDEGI
FRAZEOLOGIZMLERDİŇ SEMANTIKALIQ BIRIGIWSHILIGI BOYINSHA
TÚRLERI***

G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Gawhar Abatova –Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Annotaciya: Túrkiy tilleri, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de sózlik quramda ayırıqsha topar bolıp tanılatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbeklerine oǵada bay. Bul maqalada alǵıs hám ğargıs sózlerdegi frazeologizmlerdiń semantikalıq birigiwshiligi boyınsha túrleri haqqında sóz etiledi. Frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbeklerdiń qollanılıwına ilimiy analiz islengen.

Tayanış sózler: leksika, frazeologizmler, frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek.

Tilde tayar túrde ushırasatuǵın birliklerden esaplanǵan frazeologizmler ilimde keń túrde úyrenilgen. Ayılajaq oy-pikirimizdi tolıq, ıqsham etip, ózine tán mánilik boyawlar menen jetkerip beriwde frazeologizmler ayırıqsha xızmet atqaradı. Ásirese, olar folklor tilinde ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp keledi. Prof. Sh.Abduazimov folklorlıq shıǵarmalardıń tilin úyreniw máselesi haqqında bılay dep jazadı: «Lingvofolkloristika» termini arqalı til biliminiń jańa tarawı túsinilip, onıń izertlew obyektini folklorlıq tekstler bolıp tabıladı. Onıń tiykarǵı lingvistikalıq wazıypası– folklorlıq tilin kompleksli úyreniw esaplanadı» [1.4]. Sonlıqtan, kóp ásirlerden berli xalqımızdıń bay mádeniy baylıqlarınan biri bolıp kiyatırǵan alǵıs hám ğargıs sózlerdiń quramındaǵı frazeologizmlerdi úyreniw áhmiyetli másele dep oylaymız.

E.Berdimuratov frazeologiyalıq sóz dizbeklerin semantikalıq birigiwshiligi boyınsha frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek hám frazeologiyalıq sózler dep tórt toparǵa bóledi. Naqıl-maqallardı bolsa grammatikalıq jaqtan bekkem túrde baylanısıwı, leksikalıq jaqtan birligi, ajıralmaslıǵı boyınsha, tilimizde tayar túrde ushırasıwına qaray frazeologiyalıq sózler toparına kirgizedi [2.138]. J.Eshbaevtıń klassifikaciyasına tiykar frazeologiyalıq sóz dizbekleri frazeologiyalıq ótlesiw, frazeologiyalıq birlik, frazeologiyalıq dizbek sıyaqlı úsh toparǵa bólip kórsetiledi [3.8]. Bul máselede izertlewshiler arasında hár qıylı pikirler júzege kelgen hám ele de tereńirek úyreniwdi talap etpekte. Ayırımlar naqıl-maqallardı frazeologiyalıq sózler toparına kirgizse, bazılar olardı frazeologizmlerden bólek birlik sıpatında qaraydı. Biz bul jumısımızda frazeologiyalıq sóz dizbeklerin úsh toparǵa bólip úyreniwdi maqul kórdik.

- **Frazeologiyalıq ótlesiwler**–bular frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ishindegi ayırıqsha bir toparın quraydı. Olar heshqanday bóleklerge bóliwge bolmaytuǵın, quramındaǵı komponentleri óziniń tiykarǵı leksikalıq mánisin joyıltıp jibergen sóz dizbekleri. Sonlıqtan da, frazeologiyalıq sóz dizbegi ańlatatuǵın máni jeke komponentleriniń mánisine heshqanday ǵárezli emes. Al, kerisinshe, frazeologiyalıq ótlesiwler ekinshi hám pútkilley awısıp ketken mánige iye boladı [2.138]. Mısalı: Alla jarılqasın, Árwaqlar qollasın, Tikenin sırtqa shıǵıp, Eki janın bir qalsın (535). Jaqsılardıń jolın bersin, Jeti pir kelip qolın bersin (534). Alla beriwın jazbasın, Abıray berip, aman saqlap, El-xalıq óssin, ónsin, Ilayım, tórt kóz túwel bolsın (531). Qalpaǵın jasıl bolsın, Muradıń hasıl bolsın (538). Asıǵın alshı tússin (545).

Bul keltirilgen mısallar algıs sózlerdegi qollanılǵan frazeologiyalıq sóz dizbekleri bolıp, jaqsı niyet etiw, algıs aytıw sıyaqlı unamlı mánilerdi bildirip kelgen. Mısalı: tikenin sırtqa shıǵıw-bosanıw, jeti pir kelip qol beriw-isi júrisiw, tórt kózi túwel bolıw-hámme keliw, qalpaǵı jasıl bolıw-oylaǵanınday bolıw, asıǵı alshı túsiw-áwmeti keliw mánilerin bildiredi.

Ǵargıs sózlerde ushırasatuǵın frazeologiyalıq ótlesiwler: Súyegin sipse bolǵır! (546). Basına iyt terisi qaplanǵır! (547). Qazanın suwǵa ketkir! (548). Awzınnan shıǵıp, Jaǵana jabısqır! (548). Quyrıǵın jer iyiskemegir! (548). Kózińe kók shıbın úymelegir! (548). Qabırǵan sótilgir! (550). Iyt súyegindi ǵayzaǵır! (547). Murnınnan suw aqqır! (553). Tas bolıp, topıraq jegir! (547).

Bul mısallarda súyegi sipse bolıw-qor bolıw, basına iyt terisi qaplanıw, qazanı suwǵa ketiw-isi júrispew, awzınan shıǵıp, jaǵasına jabısqır-aldına keliw, quyrıǵı jer iyiskemew-otıra almaw, kózine kók shıbın úymelew-óliw, qabırǵası sótiliw-qıynalıw, iyt súyegin ǵayzaw-ólim tilew, murnınnan suw aǵıw-albıraqlaw mánilerinde kelgen. Yaǵnıy, ǵargaw, ólim tilew sıyaqlı unamsız jaǵdaylardı ańlatadı.

Frazeologiyalıq ótlesiwler mánilik jaqtan ótkirlikke, obrazlılıqqa iye boladı. Komponentleriniń quramındaǵı sózler bir-biri menen heshqanday mánilik baylanısqa túspeydi. Mısalı: basına iyt terisi qaplanıw degen frazeologiyalıq ótlesiwın alıp qarayıq. Bul sóz dizbegi bas, iyt, teri, qaplanıw sıyaqlı tórt sózden quralǵan. Al, ańlatatuǵın mánisiniń bul sózler menen heshqanday baylanısı sezilmeydi. Kerisinshe, basqa bir isi júrispew mánisin bildirip keledi.

V.V.Vinogradov ajralmaslıq, pütün mániniń heshqanday ondaǵı komponentlerden kelip turmawı frazeologiyalıq ótlesiwlerdin tiykarǵı belgileri bolatuǵınlıǵın kórsetedi [5.123].

2. **Frazeologiyalıq birlikler**–bul frazeologiyalıq ótlesiwlerge qaraǵanda biraz jumsarǵan sóz dizbekleri. Eger frazeologiyalıq ótlesiwdi quraytuǵın komponentlerdin mánileri pütün sóz dizbegi ańlatatuǵın mániden birotala alıs, heshqanday

jaqınlaspaytuğın bolsa, frazeologiyalıq birliklerde ayırım komponentler ulıwma pütün mánige jaqın keledi. Yağnıy, bóliwge bolmaytuğın, semantikalıq jaqtan tutas, quramındağı komponentlerdiń jeke mánileri jıynalıp barıp pütün bir ekinshi mánini payda etetuğın sóz dizbekleri qaraqalpaq tilinde frazeologiyalıq birlikler dep ataladı [2.140].

Algıs sózlerdegi frazeologiyalıq dizbeklerge misallardı kórip shıǵayıq. Misalı: Jan-jaqtan qoldı bersin, Jortqanda joldı bersin, Allataala shin jarılqap, Aytqanımnıń bári kelsin (531). Isıń Allaǵa jaqsın, Esigiń qublaǵa baqsın (532). Joqarı bolsın juldızıń, Jaydarı bolsın ul-qızıń (533). Qudayım aǵınan duwa bersin, Jamannıń jaǵın buwa bersin (534). Alla bersin, bersin, Aytqanıımız kelsin, Jılımız qutlı bolsın, Bále-máter jerge ensin (541). Jaratqan aǵarǵannan ayırmasın, Jaymaqtıń tórt mushı jıyılmasın (542). Is kóbeysin, Nesiyebeń suwday tassın (544). Oshaǵıńnıń otı sónbessin! (545).

Bul misallardağı jan-jaqtan qol beriw-járdem beriw, juldızı joqarı bolıw-isi júrisiw, bále-máter jerge eniw-jamanlıq joq bolıw, nesiyebe suwday tasıw-nesiyebe bolıw, oshaǵıńnıń otı sónbew-uzaq jas tilew sóz dizbekleriniń mánileri awısıp, ekinshi bir mánini payda etip otır.

Ǵarǵıs sózlerde ushırasatuğın frazeologiyalıq birlikler: Tırnaqqa zar bolǵır! (547). Kúliń kókke suwırılǵır! (547). Jeti atańnıń janı qıynalǵır! (546). Tastıń tamırın jegir! (547). Qolıń artqa qayırılǵır! (548). Qızǵanǵanıń qızıl iytke jem bolǵır! (552). Ókpeń awzına tıǵılǵır! (550). Til-jaǵıń baylanǵır! (550). Súyegiń hár jerde qalǵay! (551). Betiń kúye bolǵır! (548). Taqanı tawsılǵır! (551).

Tırnaqqa zar bolıw-perzentsizlik, jeti atasıńnıń janı qıynalıw-azap shegiw, qolı artına qayırılıw-ilajsız qalıw, qızǵanǵanı qızıl iytke jem bolıw-buyırmaw, til-jaǵı baylanıw-sóyley almaw, kúli kókke suwırılıw, ókpesi awzına tıǵılıw, súyegi hár jerde qalıw sóz dizbekleri ólim tilew mánisin ańlatıp kelgen.

Frazeologiyalıq birliklerde ayırım sózler pütün mánige jaqın keledi. Misalı, qolı artına qayırılıw-ilajsız qalıw mánisin bildiredi. Adamlar ne islerin bilmey, sharasız qalǵan waqtında qolın artına qawsırıp, oylanıp júredi. Usıǵan baylanıslı qolı artına qayırılıw sóz dizbegi payda bolǵan.

3. Frazeologiyalıq dizbekler—bul quramındağı komponentleriniń jeke mánileri júdá anıq, ulıwma mánige tikkeley baylanıslı, solay da turaqlı sıpatqa iye sóz dizbekleri [2.143].

Frazeologiyalıq dizbekler frazeologiyalıq ótlesiwlerge hám frazeologiyalıq birliklerge qaraǵanda tilimizde jiyirek ushırasadı hám kúndelikli turmısımızda keń túrde qollanıla beredi. Misalı: Alǵa órlesin talabıń, Jaqın bolsın alısıń (535). Kóylegi zer bolsın, Minezi keń bolsın (537). Jasıńa jas qosılsın, Asıńa as qosılsın, Arıstay jigit

bolıp, Basıńa bas qosılsın, Ámin, Allahu ákbar! (538). Qolıń ashıq bolsın, Dushpanıń qashıq bolsın (540). Atıń shıǵa shapsın (545).

Keltirilgen mısallardaǵı talabı alǵa órlew-talabı júrisiw, minezi keń bolıw-hámmege jaqsı múnásibette bolıw, basına bas qosılıw-úyleniw, qolı ashıq-saqıy, atı shıǵa shabıw-isi kelisiw sóz dizbekleri algıs aytıw, maqtaw mánilerin bildirip kelgen frazeologiyalıq dizbekler esaplanadı. Al, ǵargıs sózlerdegi frazeologiyalıq birliklerge tómendegilerdi kirgiziwimiz múmkin: Qarań batqır! (548). Ókpeń óshkir! (550). Tósekke jabısıp qalǵır! (551). Úmitiń pushqa shıqqır! (552). Joq bolǵır! (546). Quw basıń qalǵır! (546). Názeriń nárestege túspegir! (546). Tesik tıyınsız qalǵır! (549).

Bul mısallardaǵı qarası batıw, ókpesi óshiw, joq bolıw sóz dizbekleri óliw mánisin, tósekke jabısıp qalıw-ornınan tura almaw, úmiti pushqa shıǵıw-oylaǵanınday bolmaw, quw bası qalıw-jalǵız qalıw, názeri nárestege túspew-perzentsiz qalıw mánilerin bildirip kelgen.

Juwmaqlap aytqanda, algıs hám ǵargıs sózlerde ushırasatuǵın frazeologizmler pikirdi obrazlı hám ótkir etip jetkerip beriwde ayrıqsha xızmet atqaradı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristika.–Tashkent, «Sano standart». 2018.
2. Есемуратов Б. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. –Нөкис, «Билим» .1994.
3. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. –Нөкис, «Қарақалпақстан» .1985.
4. Қарақалпақ фольклоры. Т. 77-87. –Нөкис, «Илим» . 2015.
5. В.В.Виноградов. Русский язык, Учпедгиз. –М, 1947.
6. Юсупова Б. Қарақалпақ тилинің фразеологиясы хам оны изертлеудің гейпара мәселелери (илимий макалалар топламы). –Ташкент, «Тафаккур авлоди». 2020.
7. Пахратдинов Қ, Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер. – Нөкис, «Билим». 2012.
8. Фразеологизмлер курамында «ак» хәм «қара» рең семантикасының қолланылыўы
КА Гулжахан Илим ha'm ja'miyet. No 'kis 1, 55-57
9. Қарақалпақ фольклорындағы мал шарўашылығы лексикасы А Гулжахан Эл аралық Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар, 2019

10. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Вестник Челябинского государственного университета, 15-19, 2018
11. Түркий тиллеринде фразеологизмлердин изертлениўи.« А Гулжахан Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истикболлари, 2018
12. Айназарова, Г., & Алламбергенова, Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖУМСАЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3), 131–133. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>
13. Алламбергенова, Г. (2017). И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ . ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>
14. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттын берилиўи. Пим ha'm ja'miyet А Гулжахан No'kis 1, 16-17, 2017
15. Алламбергенова, Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ СИНОНИМИЯ (И.Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от <https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>
16. Фразеологиялық сөз дизбеклериниң көркемлеў қураллары хызметинде қолланылығуы А Гулжахан Актуальные вызовы современной науки. VI Международная научная конференция, 2016
17. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ Гулжахан Пм sarchashmalari. Urganch 6, 71-75
18. Фраземалардың узвал стильлик функцияларда қолланылығуы Мумтоз адабиёт ва жамиятни маънавий янгилаш масалалари» А Гулжахан Халқаро илмий, 2017
19. Выражение психологических состояний посредством фразеологизмов в произведениях И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Российская тюркология, 58-64, 2018
20. Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердиң стильлик қолланығуы АИ Гулжахан Пим ha'm ja'miyet. No'kis

